

Wielofunkcyjność - Stan wiedzy

AgriMultifunctionality II

Education and Culture DG

Johannes Dreer, IfLS

współpraca

Simone Schiller, IfLS

Massimo Canalicchio, CIA-Umbria

Inga Klawitter, CEJA

Institut für Ländliche Strukturforchung

an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main

Spis treści

<i>Streszczenie</i>	- 4 -
<i>1 Wstęp - cele projektu AgriMultifunctionality II</i>	- 5
-	
<i>2 Tło polityczne: użycie terminu rolnictwo wielofunkcyjne</i>	- 6
-	
<i>3 Aktualna sytuacja i postrzeganie europejskich rolników</i>	- 9
-	
<i>4 Trendy i tendencje w rolnictwie europejskim</i>	- 10-
<i>5 Rolnictwo wielofunkcyjne - zarys analityczny</i>	- 12 -
<i>5.1 Definicja terminu</i>	- 12 -
<i>5.2 Siły napędowe</i>	- 14 -
<i>5.3 Korzyści rolnictwa wielofunkcyjnego</i>	- 17 -
<i>6 Doświadczenia z rolnictwem wielofunkcyjnym w krajach europejskich</i>	- 18
-	
<i>7 Wnioski</i>	- 20 -
<i>Bibliografia</i>	- 20 -
<i>Informacje kontaktowe do autorów</i>	- 22 -

Streszczenie

Rolnictwo wielofunkcyjne (MFA) stało się powszechnie znane dzięki znaczeniu, jakie miało dla handlu międzynarodowego w latach 90. Unia Europejska obrała zrównoważony rozwój oraz wielofunkcyjność za główne cele Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Mieszkańcy obszarów rolniczych i wiejskich nie są postrzegani wyłącznie jako producenci artykułów rolnych, ale także jako producenci towarów związanych z ochroną środowiska oraz dóbr społecznych. Termin „rolnictwo wielofunkcyjne” ma różne znaczenie dla różnych osób. Można zaobserwować nowe możliwości otwierające się przed europejskimi rolnikami jako sprzedawcami towarów i dostawcami usług, mimo że sytuacja rynku rolnego na pewno stała się bardziej złożona. Projekt AgriMultifunctionality II ma na celu rozwiązanie problemów, takich jak starzenie się siły roboczej w gospodarstwach rolnych oraz stały odpływ młodych ludzi ze wsi. Kwestie te stanowią poważne wyzwanie dla zrównoważonego rozwoju europejskiej gospodarki obszarów wiejskich. Rolnictwo wielofunkcyjne może być postrzegane jako wyzwanie rzucone ograniczeniom gospodarczym, środowiskowym, społecznym i kulturowym oraz związanym z terenami wiejskimi. Jest również reakcją na zmieniające się poglądy w kwestii charakteru podaży i popytu. Czynniki

ekonomiczne są jednymi z najważniejszych sił napędowych dla rolników chcących zmieniać swoje gospodarstwa w kierunku wielofunkcyjności. Autentyczną tradycją europejskiego rolnictwa jest stały postęp i rozwój. MFA musi się rozwijać, równocześnie szanując kulturę regionów. Nie każda koncepcja może zostać wdrożona we wszystkich regionach.

1. Wstęp - cele projektu AgriMultifunctionality II

Patrząc z perspektywy różnych dziedzin nauki, krajów oraz osób zainteresowanych, koncepcja rolnictwa wielofunkcyjnego (MFA - Multifunctional Agriculture), która pojawiła się w latach 80 i rozwijała w latach 90, przybrała kilka form. Niniejsze opracowanie ma na celu zaprezentowanie aktualnego stanu wiedzy na temat rolnictwa wielofunkcyjnego poprzez zwrócenie uwagi na wiele istniejących przykładów teorii i praktyki MFA. Aby zdefiniować rolnictwo wielofunkcyjne, należy wziąć pod uwagę tło polityczne rolnictwa europejskiego oraz aktualną sytuację rolników w Europie. Nowe trendy i tendencje MFA stwarzają perspektywy na przyszłość dla młodych, wykwalifikowanych rolników europejskich.

Projekt AgriMultifunctionality II ma na celu rozwiązanie problemów, takich jak starzenie się siły roboczej w gospodarstwach rolnych oraz stały odpływ młodych ludzi ze wsi. Kwestie te stanowią poważne wyzwanie dla zrównoważonego rozwoju europejskiej gospodarki obszarów wiejskich. Aby sobie z nimi poradzić, Unia Europejska promuje koncepcję rolnictwa wielofunkcyjnego, która zachęca do wprowadzania nowych elementów działalności w gospodarstwach rolnych. Trudności w przystosowaniu się do koncepcji wielofunkcyjności wynikają z braku odpowiedniego przygotowania rolników. Najważniejszym celem projektu AgriMultifunctionality II jest zapewnienie młodym rolnikom wszelkich potrzebnych im umiejętności i kwalifikacji, aby mogli przystosować swoje gospodarstwa do idei wielofunkcyjności, umożliwiając im w ten sposób stworzenia nowych koncepcji i wprowadzenie ich w życie (Uczenie się przez całe życie: program Leonardo da Vinci, 2008, str. 8). Nowe analizy przypadków działań przeprowadzanych przez młodych z rolników z 27 krajów członkowskich Unii będą elementem kluczowym przy przeniesieniu innowacji projektu AgriMultifunctionality II w dziedzinę wielofunkcyjności rolnej. Efekt końcowy w postaci systemu szkoleniowego powinien dostarczyć młodym rolnikom całą podstawową wiedzę, której potrzebują do przystosowania lub rozpoczęcia własnej działalności rolniczej, w pełni

wykorzystującej koncepcję wielofunkcyjności. Krótkoterminową grupą docelową tego projektu są młodzi rolnicy, podczas gdy długoterminową grupę docelową stanowią instytucje, organy wydające decyzje i organizacje zajmujące się rolnictwem na poziomie europejskim, krajowym i lokalnym. Ochrona istniejących miejsc pracy i tworzenie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich będzie natychmiastowym skutkiem projektu, co w konsekwencji przyczyni się do powstrzymania emigracji ludności z terenów wiejskich i zapewni lepsze szanse dla młodych rolników na terenach wiejskich. W dłuższej perspektywie oczekuje się, że zwiększenie różnorodności gospodarczej sprawi, iż tereny wiejskie staną się bardziej atrakcyjne i konkurencyjne.

2. Tło polityczne: użycie terminu rolnictwo wielofunkcyjne

Początkowe użycie terminu „wielofunkcyjność” w odniesieniu do rolnictwa łączy się z wydarzeniami, które nie są ze sobą powiązane w sposób oczywisty. Pierwszym wydarzeniem, mającym istotne znaczenie były wysiłki Organizacji Narodów Zjednoczonych dążące do uzyskania zobowiązań skupienia się na zrównoważonym rozwoju od państw uczestniczących w „Szczycie Ziemi” w 1992 roku w Rio de Janeiro. Drugim wydarzeniem było powstanie w 1986 roku agendy Światowej Organizacji Handlu, mającej na celu osiągnięcie „znaczącego stopniowego zmniejszania wsparcia i ochrony”, która zakończyła się podpisaniem Postanowień Rady Urugwajskiej (URAA) w 1994 roku.

Koncepcja Zrównoważonego rozwoju rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich (SADR) była szczególnie popularna w kręgach Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), zgodnie z ideą, w której rolnictwo wielofunkcyjne „chroni zasoby genetyczne ziemi, wody, roślin i zwierząt, nie powoduje degradacji środowiska, jest odpowiednie technicznie, opłacalne gospodarczo i możliwe do zaakceptowania przez społeczeństwo” (FAO, 1999).

14 rozdział Agendy 21, oficjalnego dokumentu zawierającego zobowiązania przyjęte w Deklaracji z Rio, zatytułowany „Promowanie zrównoważonego rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich” stanowił podstawę dla Unii Europejskiej do zreformowania Wspólnej Polityki Rolnej. Wysiłki Unii rozpoczęły się od wprowadzenia Agendy 2000 i

średniookresowej rewizji WPR. Wielofunkcyjność stała się zatem słowem kluczowym dla zrównoważonego rozwoju rolnictwa w Europie.

Wraz z przyjęciem zobowiązań w trakcie Rundy Urugwajskiej, OECD zbadała podejście rządów krajów rozwiniętych do wielofunkcyjności. Wniosek był następujący: „Z powodu swojego wielofunkcyjnego charakteru rolnictwo odgrywa szczególnie ważną rolę w życiu gospodarczym obszarów wiejskich. W tej sytuacji nie można stworzyć strategii, w której brak jest rynków na tego rodzaju dobra, a wszystkie koszty i korzyści nie są zinternalizowane" (OECD, 2001). Wiele wizji na temat przyszłości wykorzystywania ziemi na świecie jest inspirowanych paradygmatem wielofunkcyjności. Wiąże się to z tradycyjną, zasadniczą produkcją żywności oraz branż pokrewnych, ale osadzone jest w strukturze środowiskowej, społecznej, kulturowej i politycznej, z naciskiem na ochronę wody i wód gruntowych, odnawialne źródła energii, stymulację rozwoju społeczności wiejskich, ochronę bioróżnorodności oraz bezpieczeństwa żywności.

Wspólna Polityka Rolna (WPR) reguluje politykę rolną oraz programy rolne dla 27 krajów członkowskich UE. Cele WPR, ustanowione w 1962, obejmują:

- podwyższenie wydajności rolnej,
- zapewnienie rolnikom godziwych warunków życia,
- stabilizację rynków,
- zapewnienie dostępności żywności,
- zapewnienie żywności w rozsądnych cenach. (Artykuł 39 Traktatów rzymskich z 1957 roku).

Cele te zostały osiągnięte głównie dzięki interwencjom na rynkach towarów. Aby zapobiec dumpingowi cen stosowanemu przy imporcie produktów, UE zniósła zróżnicowane cła na importowane produkty rolne. Subsydia eksportowe zostały wykorzystane do wyeliminowania powstałych nadwyżek produkcji rolnej. W latach 70 i 80 WPR stanowiła 70% całkowitego budżetu UE. W wyniku tego była krytykowana przez partnerów handlowych UE za wypaczanie rynków światowych.

Od 1992 roku UE wdrażała zmiany w polityce dotyczącej WPR dążąc do udzielania wsparcia, które jest bardziej zorientowane na rynek oraz oddzielone od aktualnej produkcji i cen. Zmiany redukują również koszty budżetowe WPR oraz powodują, że polityka rolna UE jest zgodna z zasadami i regulacjami Światowej Organizacji Handlu (WTO) (Johnson et al., 2009, str. 3f.). Wraz z reformą polityki rolnej Agenda 2000 oraz oświadczeniem wydanym przez Radę Unii Europejskiej w Luksemburgu MFA

stało się istotnym elementem polityki na poziomie krajowym i europejskim. Unia Europejska uczyniła zrównoważony rozwój oraz wielofunkcyjność głównymi celami swojej WPR. Rolnicy z obszarów wiejskich i rolnych nie są postrzegani tylko jako producenci artykułów rolnych, ale także jako producenci towarów związanych z ochroną środowiska oraz dóbr społecznych. Zmiana orientacji jest wyrażona w tzw. „europejskim modelu rolnictwa”, który został opisany przez Komisję Europejską (2002) jako:

- nowoczesny i konkurencyjny sektor rolniczy zdolny do zajęcia wiodącej pozycji na rynku światowym, jednocześnie strzegąc standardów życia i dochodu producentów krajowych,
- zrównoważony, wydajny sektor rolniczy, który wykorzystuje higieniczne, przyjazne dla środowiska metody produkcji oraz zapewnia konsumentom produkty wysokiej jakości, na które wyrażają zapotrzebowanie oraz
- sektor rolniczy, który służy społecznościom wiejskim, ukazując ich bogatą tradycję i różnorodność, którego rola polega nie tylko na produkcji żywności, ale również na zagwarantowaniu rentowności wsi jako miejsca do życia i do pracy, a także jako środowiska samego w sobie. (Knickel i Kröger, 2008, str. 2)

Pojęcie MFA szybko zmieniło się z terminu nieznanego w powszechnie używany w kręgach ochrony środowiska, rolnictwa i handlu międzynarodowego. Często znajduje się w centrum gorących dyskusji. MFA gwałtownie rozprzestrzeniło się w bardzo różnych kontekstach niosąc rozmaite znaczenie. Zwolennicy MFA przeważnie zwracają uwagę na fakt, że rolnictwo może dostarczać korzyści innych niż produkcja żywności i branż powiązanych. Korzyści te często pozostają niewynagrodzone na rynku, ale kwestia ta znacząco różni się w odniesieniu do praktyk rolniczych.

Funkcjonują różne koncepcje rozumienia pojęcia „rolnictwo wielofunkcyjne”. Ponieważ termin ten po raz pierwszy zdobył popularność w krajach zobowiązanych do redukcji subsydiów i protekcjonizmu dla rodzimych rolników, MFA zostało powitane ze sceptycyzmem. Kraje rozwijające się wyraziły obawę, że MFA jest tylko wymyślnym terminem, z którego skorzystały kraje europejskie oraz inne osoby przy legitymizowaniu zamknięcia ich rynków na import produktów rolnych oraz kontynuowaniu praktyki sprzedawania nadmiaru produkcji za granicą poniżej kosztów wytworzenia (De Vries, 2000, str. 1).

Wszystkie działania ludzkie są wielofunkcyjne, to znaczy, że oprócz spełniania podstawowej funkcji, która jest ich 'raison d'être', przyczyniają się do spełniania zróżnicowanych grup potrzeb i wartości społeczeństwa (FAO, 1999). Tak samo wygląda sytuacja z rolnictwem, którego 'raison d'être' to dostarczanie żywności i surowców społeczeństwu. Jest to podstawowe źródło utrzymania rolników. Nie istnieją żadne definicje MFA, z którymi zgadza się cały świat. Debata dotycząca postępu w kierunku celu, jakim jest zrównoważony rozwój rolnictwa oraz rozwój obszarów wiejskich, nie może się toczyć w oderwaniu od innych ważnych międzynarodowych debat i instrumentów. Zobowiązania zawarte w Artykule 20 „Porozumienia dotyczącego rolnictwa” Światowej Organizacji Handlu były potwierdzane przy wielu okazjach. W strukturach Światowej Organizacji Handlu trwają dalsze negocjacje. Ogólnie przyjęte jest również założenie, że polityka jednego kraju nie może podważać celów innych krajów w kwestiach dotyczących społeczeństwa, rozwoju obszarów wiejskich oraz ochrony środowiska (FAO, 1999).

3. Aktualna sytuacja i postrzeganie europejskich rolników

W ciągu ostatnich kilku lat rynek rolny uległ znaczącym przemianom i rolnicy europejscy stają w obliczu wielu wyzwań, takich jak dostarczenie wystarczającej ilości bezpiecznej żywności wysokiej jakości dla powiększającej się populacji świata, obniżenie zależności od paliw kopalnych, odgrywanie coraz bardziej znaczącej roli w ochronie środowiska, zachowanie walorów europejskich krajobrazów oraz odgrywanie kluczowej roli przy utrzymywaniu społecznej i terytorialnej spójności obszarów wiejskich. Tożsamość wiejska jest odkrywana na nowo. Tradycyjne podmioty rozpoczynają nową działalność, ale pojawiają się też zupełnie nowe (Projekt Multagri, 2005, str. 4). Podczas gdy w przeszłości wieś była niemal nierozdzielnie kojarzona z rolnictwem, teraz społeczności wiejskie i rolnictwo raczej współistnieją niż stanowią „symbiozę”. Takie współistnienie pociąga za sobą wzajemne korzyści, ale także konflikty interesów. Oczywista jest rozbieżność pomiędzy obrazem społeczeństwa rolniczego, a jego realnym rozmiarem i specjalizacją (Kutsch et al.; 2009; str. 135). Obszary wiejskie nie powinny się już kojarzyć z ostojami dla rolników, ale jako miejsca, które w coraz większym stopniu stanowią zróżnicowane realia, w których rolnictwo musi współistnieć obok innych sposobów wykorzystania ziemi oraz innych rodzajów działalności gospodarczej.

Niezależni przedsiębiorcy zazwyczaj mają pozytywne nastawienie do swojego zawodu. Jednakże w przypadku rolników austriackich sprawa wygląda inaczej, w związku z tym, że 40% czuje się „raczej niekomfortowo” albo nawet „niekomfortowo wykonując swój zawód”. Prowadzi to do wniosku, że wielu rolników nie widzi perspektyw zawodowych i nie potrafi czerpać motywacji do działania (Hardegg, 2005, str. 2). Utrzymanie istniejących gospodarstw zależy od wielu różnych czynników gospodarczych, społecznych i demograficznych, do których należą: wielkość gospodarstwa, bezpośrednie płatności, rozwój gospodarstwa, rodzaj produkcji, system gospodarczy, trudności, nieruchomości, wiek, stan cywilny, płeć, wielkość rodziny, wykształcenie, natężenie pracy, bezrobocie, poziom wynagrodzenia oraz populacja.

Podczas gdy produkcja żywności prawdopodobnie wzrośnie w przyszłości, perspektywy dla następnych pokoleń rolników są niepewne. Aktualnie zbiorowość rolników jest grupą starzejącą się. Ponad 50% gospodarstw rolnych w UE jest prowadzonych przez rolników, którzy mają ponad 55 lat, a 25% przez rolników, których wiek przekracza 65 lat. Dla porównania, tylko 7,6% gospodarstw w UE jest prowadzonych przez ludzi w wieku do 35 lat. Gospodarstwa rolne prowadzone przez młodych ludzi są przeważnie bardziej dochodowe, a młodzi rolnicy przejawiają większą chęć do wprowadzania innowacyjnych rozwiązań oraz korzystania przy uprawie i hodowli z metod przyjaznych dla środowiska. Młodzi rolnicy będą odpowiedzialni za przyszłość europejskiego sektora rolniczego. Jednakże zmiany strukturalne i polityczne w europejskim rolnictwie stwarzają dla młodych rolników nowe trudności, takie jak wysoki koszt rozpoczęcia działalności, a w konsekwencji znaczące długi, brak dostępnych gospodarstw rolnych i niewystarczające szkolenia (Parlament Europejski, 2008, str. 13). Wprowadzanie zmian technologicznych i logistycznych to znacznie więcej niż zakup wyposażenia i maszyn. Prowadzenie odpowiednich badań czy dostęp do ich wyników również ma kluczowe znaczenie.

Mimo że sytuacja rynku rolnego na pewno stała się bardziej złożona, to i tak istnieją możliwości dla europejskich rolników jako dostawców towarów i usług. Ponadto niedawny kryzys finansowy podkreśla potrzebę inwestowania w prawdziwą gospodarkę, która nie jest częścią delikatnej bańki, ale jest bezpośrednio połączona z terytorium. Pomiędzy inwestycją a wartością równoważoną w rolnictwie istnieje zdrowa relacja. Wartość biznesów wzrasta i stąd konieczne jest zapewnienie dostępu do kapitału, co daje młodym rolnikom-przedsiębiorcom szansę na

opracowanie koncepcji rolnictwa zrównoważonego. Istnieje potrzeba opracowania nowych strategii inwestycyjnych dla rolników nowego pokolenia. Aby umożliwić zmianę pokolenia w krajobrazie europejskim, konieczne jest wsparcie dla rolnictwa (Knickel i Kröger, 2008, str. 2).

4. Trendy i tendencje w rolnictwie europejskim

W ciągu ostatniej dekady opracowano procesy produkcyjne, które są nadzorowane, dokumentowane, starannie kierowane oraz precyzyjnie zintegrowane z całą firmą. Fenomen ten, zgodnie z terminologią techniczną, nazywany jest „rolnictwem precyzyjnym” oraz „rolnictwem precyzyjnym w hodowli zwierząt”. Przemysłowe rolnictwo monokulturowe jest jedną stroną współczesnego europejskiego rolnictwa, ale istnieją również inne sposoby zabezpieczania gospodarstw i generowania dochodu. Rolnictwo przejawia tendencje „powrotu do korzeni”. Następuje redefinicja samego rolnictwa, jego celów, profilu osób z nim związanych i przyczyn jego funkcjonowania.

Sezonowe regionalne towary produkowane są w sposób zrównoważony środowiskowo. Produkty i usługi regionalne mają charakterystyczny wizerunek, łączący je z żywnością, krajobrazem, społeczeństwem i strukturą gospodarczą danego regionu. Dzięki połączeniu produkcji i dystrybucji możliwe jest utożsamienie współczesnego społeczeństwa europejskiego z prawdziwym rolnictwem i towarami rolniczymi. Specyficzne zalety poszczególnych regionów są bardzo ważne dla przyszłego sukcesu rolnictwa. Poprzez dbanie o własne środowisko rolnicy mogą przeciwdziałać odsuwaniu się społeczeństwa od rolnictwa. Należy stworzyć w społeczeństwie świadomość istnienia produkcji rolnej wysokiej jakości i przyjaznej środowisku, takiej, która poważnie traktuje opiekę nad zwierzętami. Rolnicy powinni podkreślać swoje osiągnięcia w sektorze non-profit. Usługi te mogą zostać zrefundowane, tak aby pokryć koszty i pozwolić na konkurencyjność rolnictwa.

Posiadając konieczną zdolność przewidywania można zapewnić podstawy produkcji, długoterminowe środki utrzymania dla rolników oraz rozsądny przepływ materiałów. Sukces gospodarczy, wartość dodana oraz niezależność są w znaczącym stopniu związane z postrzeganiem rolnictwa w społeczeństwie. Postrzeganie to jest przede wszystkim kształtowane w codziennym życiu poprzez pracę rolników oraz ich rodzin. Rolnicy dostarczają wartość na wiele sposobów. Zrównoważona gospodarka zgodna z warunkami naturalnymi produkuje nie tylko żywność i surowce wysokiej jakości, ale

zapewnia też inne usługi. Rolnicy są częścią regionalnego i energooszczędnego ruchu okrężnego w gospodarce. Praca mieszkańców terenów wiejskich wytwarza kulturową wartość dodaną. Jest to równocześnie wzorzec dla naszego współczesnego przemysłu i społeczeństwa usługowego (Gottwald, 2003, str. 1). Bezpośredni, przyjacielski kontakt rolników z klientami, kolegami po fachu i partnerami biznesowymi jest czynnikiem kluczowym. Troska o wizerunek powinna być czynnością codzienną i to od rolników zależy utrzymanie poprawiającego się wciąż wizerunku rolnictwa.

Wysiłki oparte na działaniach społeczności, takie jak zaangażowanie mieszkańców, sektora publicznego, jednostek zainteresowanych rozwojem gospodarczym, biznesów nierolniczych oraz organizacji społecznych w kwestie związane z rolą, bezpieczeństwem, jakością oraz zrównoważonym rozwojem rolnictwa i jego produktów w naszych społecznościach są niezbędne dla przyszłości rolnictwa europejskiego. Rolnictwo jest integralnym składnikiem gospodarki, społeczeństwa i środowiska. Indywidualni producenci i grupy producenckie nie mogą działać, jeśli są odizolowane od innych. Muszą oni spotykać się i komunikować z innymi członkami społeczeństwa oraz podmiotami sektora gospodarczego. Rolnictwo wpływa na społeczność i rozwój gospodarczy, ale także podlega ich wpływom.

5. Rolnictwo wielofunkcyjne - zarys analityczny

5.1 Definicja terminu

Chociaż nie istnieją definicje wielofunkcyjnej natury rolnictwa wspólne dla wszystkich krajów, funkcjonuje kilka teorii związanych z tym terminem, nie budzących kontrowersji.

Wszystkie działania człowieka, z rolnictwem włącznie, są wielofunkcyjne ponieważ oprócz sprawowania swojej podstawowej funkcji, przyczyniają się do spełniania zróżnicowanych grup potrzeb i wartości. Dostarczanie żywności i surowców jest podstawowym źródłem utrzymania rolników. Obecne trendy kierujące sektor w stronę bardziej intensywnych i wyspecjalizowanych form rolnictwa zwiększyły zabezpieczenie światowych dostaw żywności, ale w pewnych przypadkach stało się to kosztem celów społecznych i środowiskowych. Ostatnio zwrócono uwagę na funkcje rolnictwa niezwiązane z żywnością. Zwiększyło to wpływ strategii politycznych odnoszących się do MFA w ramach Zrównoważonego Rozwoju

Obszarów Wiejskich (IISD, 1999, str. 7). MFA oferuje nowy sposób przeżywania i postrzegania rolnictwa poprzez współzależności i wzajemne oddziaływanie pomiędzy wieloma sektorami gospodarczymi i różnymi zainteresowanymi stronami, który w analizach sektora rolniczego zastępuje złożoność i kontekstowość. Współzależności pomiędzy funkcjami, miejscem rolnictwa w społeczeństwie oraz jego związkiem ze zrównoważonym rozwojem mogłyby być składnikami przyszłego, podkreślającego złożoność, zarysu analitycznego (Projekt Multiagri, 2005, str. 7).

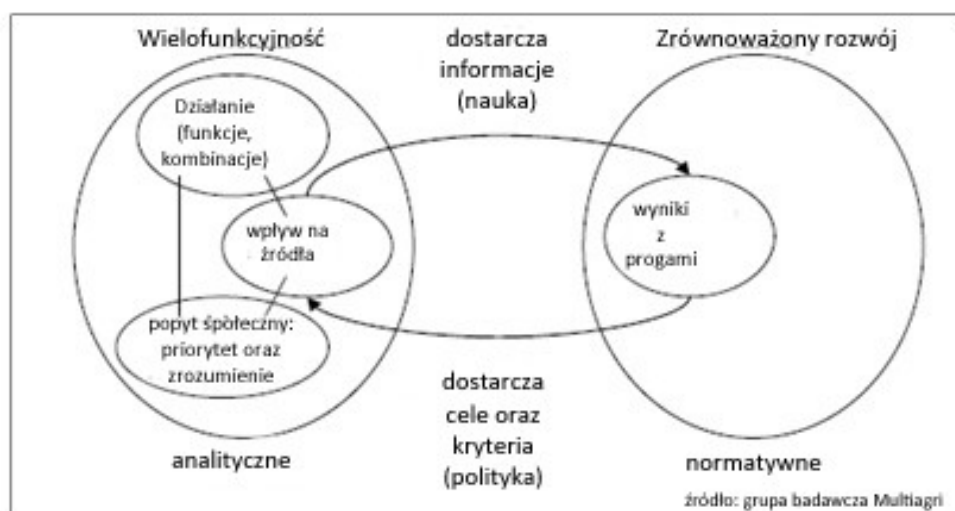
Różne prace badawcze przedstawione w opisie stanu wiedzy w projekcie Multiagri pozwoliły na zidentyfikowanie ośmiu różnych klastrów badawczych zorientowanych na koncepcje:

- Wspólna produkcja towarów i dóbr publicznych;
- Wpływ rolnictwa na obszary wiejskie;
- Uzupełniające się i sprzeczne połączenie pomiędzy produktami, a „towarami wyrażającymi przynależność”;
- Strategie i praktyki rolników;
- Wiele rodzajów wykorzystania przestrzeni wiejskiej i planowania regionalnego;
- Korekty pomiędzy systemami działań, a żądaniami społecznymi jako droga w kierunku zrównoważonego rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich;
- Społeczne żądania wobec rolnictwa;
- Zarządzanie, polityka i wielofunkcyjność.

Klasy te przedstawiają różnorodność sposobów rozumienia MFA. Jednakże kategorie te nie są statyczne, ale nastawione na dalszy rozwój.

Związek między wielofunkcyjnością a zrównoważonym rozwojem jest niejasny i często używa się tych dwóch terminów zamiennie. Relacje między tymi pojęciami zostały wyjaśnione w projekcie Multiagri (patrz rysunek 1, str. 10).

Rysunek 1: Wielofunkcyjność i zrównoważony rozwój

Źródło: Projekt MultiAgri (2005), str. 6

- *Zrównoważony rozwój* to podejście normatywne określające pragnienia i zdolności społeczeństwa do zachowania aktualnego poziomu konsumpcji. Jest to pojęcie określające wymogi utrzymania zgromadzonej ilości kapitału (zapasu fizycznego lub ekonomicznego, naturalnego oraz społecznego kapitału oraz możliwość dokonywania wymian pomiędzy nimi), aby spełnić potrzeby przyszłych pokoleń. Pojęcie posiada zatem wyraźny wymiar czasowy.
- *Wielofunkcyjność* to pojęcie opisujące działania charakterystyczne dla produkcji gospodarstwa lub określające wynik wykorzystania ziemi, skupiające się na związku pomiędzy rolnikami a społeczeństwem. Brakuje w nim przedstawionego wprost albo bezpośredniego wymiaru czasowego. W wielu pracach badawczych posiada również aspekt normatywny (Projekt Multiagri, 2006, str. 6).

Pomimo trwających przez prawie dwie dekady debatach, znaczenie terminu „Rolnictwo Wielofunkcyjne” nadal ulega zmianie w zależności od kontekstu, w jakim jest używane. MFA nie jest koncepcją jednoznaczną, prostą i jasną. Powinno się ją raczej zdefiniować jako otwartą, dyskursywną ideę, stanowiącą most lub platformę. W procesie politycznym można zauważyć, że różne podmioty, także naukowcy, nadają tej koncepcji różne znaczenia, korzyści i oczekiwania.

Koncepcja MFA ma mocne i słabe strony, które muszą być podkreślane. Normatywna koncepcja MFA (rola rolnictwa, którą należy promować) może pomóc nadać kształt rzeczywistym obawom społecznym wobec rolnictwa na poziomie

krajowym i lokalnym. Dostarczy ona podstawę do rozważania zagadnień i problemów, przed którymi stają różne rodzaje rolnictwa i obszary wiejskie oraz posłuży jako podstawa do zdefiniowania strategii rozwojowych. Z kolei opisowa koncepcja odnosi się do zarysu analitycznego i badań empirycznych wykorzystywanych i uznawanych w międzynarodowych debatach politycznych, a w związku z tym może pomóc powiększyć literaturę dotyczącą czynników gospodarczych wpływających na politykę wobec rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich.

Jednakże koncepcja MFA pozwala również na rozpoznanie szerokiego zakresu aktualnego i potencjalnego wkładu rolnictwa w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, który obejmuje wymiar analityczny oraz normatywny. Ponadto rolnictwo wielofunkcyjne może być rozumiane jako koncepcja unifikująca, wyrażająca różnorodność zawartą w żądaniach i obawach społecznych dotyczących rolnictwa oraz rozwoju obszarów wiejskich (Cairol et al., 2006, str. 24ff.).

5.2 Siły napędowe

Rolnictwo wielofunkcyjne może być postrzegane jako odpowiedź na wyzwania ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturowe, rzucone mieszkańcom terenów wiejskich.

Ograniczenia gospodarcze

Europejskie rolnictwo boryka się z pogłębiającym się kryzysem gospodarczym, stagnacją zysków oraz wzrostem kosztów produkcji. Koszty produkcji, ceny producentów oraz wysokie ceny dla konsumentów powodują osłabienie znaczenia produkcji rolnej. Co więcej, poprzez zanieczyszczenie lub degradację gleby, zewnętrzne i społeczne koszty rolnictwa rosną.

Ograniczenia środowiskowe

Znaczna emisja gazów cieplarnianych (GHG) oraz zanieczyszczenie znajdują się wśród podstawowych problemów produkcji rolnej. Rolnictwo przemysłowe doprowadziło do utraty bioróżnorodności, a także nastąpiły niechciane zmiany w krajobrazie spowodowane monouprawami. Wykorzystanie źródeł naturalnych powinno stanowić rozwiązanie problemu.

Ograniczenia społeczne/kulturowe

Zmniejszająca się populacja na obszarach wiejskich doprowadziła do załamania się opieki społecznej i infrastruktury tych obszarów, utraty różnorodności kulturowej, żywności tradycyjnej i krajobrazu. Istnieje możliwość odwrócenia tych tendencji. Współczesne społeczeństwo oczekuje bardziej atrakcyjnych obszarów wiejskich, tj. w gęsto zaludnionych regionach ludzie chętnie korzystają z dodatkowych ośrodków regeneracyjnych i rekreacyjnych (Knickel, 2003, str. 3ff.). Funkcjonujące i dochodowe rolnictwo wielofunkcyjne może wnieść wkład w społeczność wiejską poprzez odnowienie istoty działalności rolnej, zróżnicowane działania przeprowadzane na terenie gospodarstw oraz rozwój pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich (patrz rysunek 2, str. 12).

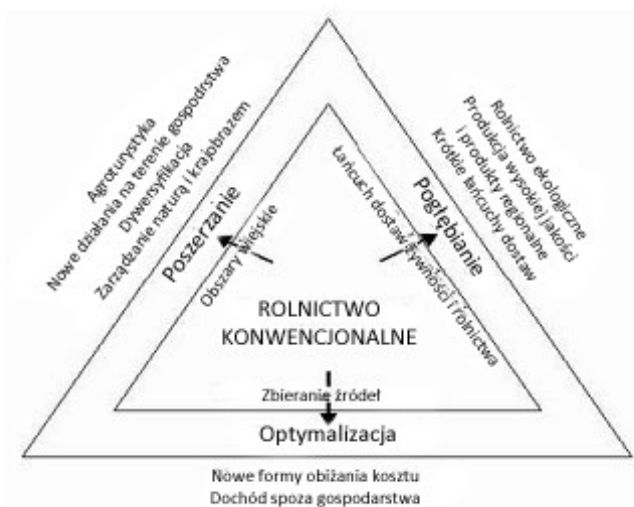
Rysunek 2: Wkład rolnictwa wielofunkcyjnego w opłacalne społeczności wiejskie

Źródło: Gorman, M., Mannion, J., Kinsella, J. i P. Bogue (2001)

MFA może być również postrzegane jako wynik nowego rozumienia podaży i popytu. MFA jest uważane za konsekwencję zmieniających się potrzeb i wymagań konsumentów oraz społeczeństwa dotyczących rolnictwa i obszarów wiejskich. Rośnie popyt na: produkcję żywności wysokiej jakości, wartości środowiskowe, ekologiczne i związane z kształtowaniem krajobrazu oraz aspekty społeczne i kulturowe. Istnieją też wyraźne współzależności pomiędzy tymi trzema wymiarami popytu. W związku z tym niektórzy badacze stworzyli koncepcję wielofunkcyjnego popytu, skierowanego nie tylko na jeden aspekt rolnictwa i obszarów wiejskich. W niektórych badaniach popyt opisywany jest zgodnie z kryteriami wielofunkcyjności. Przykładem może być analiza „koszyka towarów”, w której grupy uzupełniających się towarów i usług na lokalnych rynkach (produkcja tradycyjna, regionalnej żywności, lokalne rękodzieła, turystyka, typowe krajobrazy) badane są wspólnie.

Równolegle do rozwoju popytu wielu rolników zaangażowało się w istniejące i nowe działania. Można rozróżnić trzy rodzaje takich działań (patrz rysunek 3, str. 16). Pogłębianie to działania związane z podwyższeniem wartości produktów dzięki uprawie ekologicznej, przetwarzaniu towarów na terenie gospodarstwa rolnego oraz krótkim łańcuchom dostaw. Poszerzanie polega na podejmowaniu przez rolników działań, takich jak zarządzanie naturą i krajobrazem lub agroturystyka. Optymalizacja to redukcja kosztów w wyniku alternatywnego użytkowania i waloryzacji wewnętrznych środków gospodarstw rolnych.

Rysunek 3: Struktura rozwoju terenu wiejskiego na poziomie gospodarstwa

Źródło: van der Ploeg et al. (2002), str. 12

Czynniki gospodarcze mają duże znaczenie dla tych zmian, ale nie są wystarczające do wyjaśnienia racjonalnych podstaw wielozadaniowości i dywersyfikacji. W wielu najnowszych pracach naukowych badacze podkreślają, że działania rolnicze są także wypadkową czynników pozaekonomicznych i motywacji rolników. (Projekt Multiagri, 2005, str. 4).

Wiele czynników wpływa na decyzje rolników dotyczące działalności wielofunkcyjnej. Należą do nich:

- Odpowiedni teren dla danej działalności;
- Osobiste zainteresowania, interesy lub umiejętności;
- Dostępność koniecznego potencjału (ziemia, siła robocza, czas, budynki);
- Odpowiedni rynek dla produktu, usługi;
- Wpływ międzypokoleniowy;
- Wykształcenie i poparcie agencji rządowych i prywatnych;
- Inspiracja czerpana od innych rolników;
- Dostępne granty lub dofinansowania (Knickel, 2003, str. 23).

5.3 Korzyści rolnictwa wielofunkcyjnego

Korzyści potencjalnie przynoszone przez MFA obejmują bardzo szerokie spektrum. Powszechnie do podstawowych korzyści zalicza się:

Społeczności wiejskie

Wiele mniejszych gospodarstw jest blisko powiązanych ze swoimi lokalnymi gospodarkami, zarówno jako producenci wartości gospodarczej na danym obszarze oraz konsumenci towarów i usług lokalnych dostawców. Z drugiej strony funkcjonuje wiele gospodarstw, które współpracują głównie z gospodarkami miejskimi. Rolnictwo jest ważne dla zachowania gospodarki obszarów wiejskich oraz dziedzictwa kulturowego, a także zapewnia zatrudnienie na terenach wiejskich. Niektóre kraje europejskie wspierają rozwój rynków lokalnych oraz promują wartość dodaną produktów rolnych, przynoszących korzyści dla gospodarstw i lokalnej społeczności.

Korzyści środowiskowe

Różne praktyki rolne mogą mieć radykalnie różny wpływ na środowisko. Rolnicy są nagradzani na różne sposoby za bezpośredni, pozytywny wkład w bioróżnorodność, poprawę jakości wody i stanu gleby. Wiele krajów wspiera również programy bioenergetyczne. Celem współczesnego rolnictwa musi być ekosystem, ochrona gleby oraz dostarczanie odnawialnych źródeł dla przemysłu i sektora energetycznego.

Bezpieczeństwo i jakość żywności

W sytuacji zwiększającej się globalizacji rynków rolnych wiele krajów wyraża troskę o zachowanie wystarczającej bazy rolnej dotyczącej liczby gospodarstw rolnych i rolników, aby uniknąć nadmiernej wpływu wahań międzynarodowego handlu rolnego. Pewne kraje dostrzegają znaczenie konkretnych metod produkcji w maksymalizacji jakości i bezpieczeństwa produktów żywnościowych. Kilka krajów podjęło kroki mające na celu promowanie rolnictwa ekologicznego poprzez programy etykietowania, sprzedaż bezpośrednią i/lub programy, które dofinansowują przekształcanie gospodarstw w przedsiębiorstwa ekologiczne.

Walory krajobrazu

Ze względu na piękno krajobrazów wiejskich wiele krajów dostrzega konieczność istnienia dochodowego sektora rolniczego, a w szczególności małych gospodarstw. Populacja wiejska, niezajmująca się rolnictwem, również docenia takie wartości i tym samym identyfikuje się z rolnictwem. Współczesne rolnictwo powinno zachowywać i odtwarzać walory wiejskich krajobrazów. Wartość ta jest uznawana w różnych podejściach do zagospodarowania przestrzennego oraz ochrony ziemi rolnej przed

innymi formami wykorzystywania ziemi lub pogarszania jej stanu (De Vries, 2000, str. 2f.).

6. Doświadczenia z rolnictwem wielofunkcyjnym w krajach europejskich

Podsumowując ogólne uwagi dotyczące rolnictwa wielofunkcyjnego i jego rozwoju na rynku europejskim i krajowym, niniejszy rozdział jest poświęcony pewnym przykładom doświadczenia z wielofunkcyjnością w krajach europejskich. Koncepcja MFA nie jest wszędzie taka sama. Podczas gdy w Czechach w centrum zainteresowania stoją aspekty środowiskowe, w Polsce kluczową rolę odgrywają aspekty związane z zatrudnieniem. Często MFA jest postrzegane przede wszystkim jako wsparcie społeczne w stadium przejściowym w krajach Europy Wschodniej (Knickel and Kröger, 2008, str. 403f.). Każdy region tworzy własny wizerunek u konsumenta. Na przykład Bawaria kojarzy się z takimi terminami jak „gościnny”, „turyistyczny”, prosta kuchnia, dobre piwo, a Prowansja oznacza dobrą, lekką kuchnię, dobre wina i produkty „dojrzewające w słońcu”. Różnice istniejące między europejskimi krajami, regionami i kulturami prowadzą do różnych możliwości dla MFA dotyczących optymalizacji, poszerzania i pogłębiania. Rolnicy muszą sprawdzić, na jakie produkty istnieje zapotrzebowanie w ich regionie oraz muszą szanować warunki kulturowe i społeczne, aby być w stanie opracować trwałe strategie na przyszłość dla swoich przedsiębiorstw rolnych. Pytanie brzmi: Jakże szczegóły charakteryzują poszczególne kraje? MFA jest różnie postrzegane na terenie Europy. W regionach Unii Europejskiej wykorzystywane są różnorodne systemy rolnicze (Francès i Tudel, 2006, str.14):

- Tradycyjne, szeroko zakrojone systemy na terenach suchych poświęcone uprawie zbóż, słonecznika i odłogom;
- Systemy upraw śródziemnomorskich na terenach suchych poświęcone winnicom, gajom oliwnym i drzewom migdałowym;
- Systemy „dehesas”: szeroko zakrojone systemy rolnicze z połączeniem upraw, bydła i gospodarki terenów leśnych;
- Szeroko zakrojone systemy hodowli zwierząt, głównie na obszarach górskich lub górzystych z hodowlą owiec, kóz i bydła;
- Intensywne systemy na terenach nawadnianych poświęcone ogrodnictwu oraz innym produktom, takim jak burak cukrowy, lucerna, zboża, tytoń i bawełna;
- Intensywne systemy hodowli zwierząt: świń, drobiu, królików i cieląt.

Włochy i Szwecja posiadają długą tradycję w prowadzeniu badań i promowaniu współdziałania pojedynczych gospodarstw i terytorium. Tradycja ta aktualnie popiera koncepcję MFA. Wydaje się, że np. w Holandii pojedyncze gospodarstwo rolne było w centrum polityki i badań od dłuższego czasu. W ostatnich latach istnienie różnych funkcji gospodarczych, społecznych i środowiskowych oraz znaczenie rolnictwa w procesie rozwoju obszarów wiejskich w coraz większym stopniu jest uznawane we wszystkich analizowanych krajach europejskich. Przez długi czas charakterystyczną cechą niemieckiej polityki rolnej było skupienie się na rozwoju pojedynczego gospodarstwa. Tzw. „Agrarwende” („zmiany w rolnictwie”) z 2001 roku oznacza silniejszy nacisk na aspekty środowiskowe rolnictwa oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (Knickel and Kröger, 2008, str. 402f.).

Sposób rozwoju MFA w danym regionie, zależy od poziomu wyzwań, z jakimi zmagają się ten region. Za przykład może posłużyć rolnictwo Europy Wschodniej, które charakteryzuje się dużą różnorodnością i dysproporcjami pomiędzy regionami. Z ekonomicznego punktu widzenia istnieją olbrzymie różnice pomiędzy gospodarstwami rolnymi nastawionymi na samozaopatrzenie, rodzinnymi gospodarstwami rolniczymi skupiającymi się na kontaktach rynkowych oraz byłymi spółdzielniami rolniczymi. (RSP). Na Słowacji były RSP nadal dominują w sektorze produkcyjnym. W innych miejscach, np. na Węgrzech lub w Polsce, zostały one podzielone na kilka jednostek, co spowodowało powstanie małych gospodarstw (Müller, 2007, str.1).

7. Wnioski

Rynek to miejsce, gdzie sprzedawcy danego towaru lub dostawcy usług mogą spotkać się z nabywcami tych towarów i usług. Aby stworzyć wymianę towarów i usług, podmioty rynkowe muszą mieć coś do zaoferowania w potencjalnej transakcji. Autentyczną tradycją europejskiego rolnictwa jest stały postęp i rozwój. Na kształt gospodarstwa rolnego wpływają przekonania rolnika, jego niezależność, umiejętność dostosowywania się oraz dodatkowe cechy, takie jak oszczędność i poczucie więzi rodzinnych. Tak więc europejscy rolnicy muszą reprezentować postęp w społeczeństwie w sposób pozytywny i otwarty. Jest to główne zadanie związane z komunikacją i budowaniem wizerunku (Hardegg, 2005, str. 4).

Rolnictwo wielofunkcyjne musi się rozwijać równocześnie szanując kulturę regionów. Nie każda koncepcja może być powszechnie wdrożona, ale musi ona zostać

dostosowana do konkretnego regionu i jego potrzeb. Tym co liczy się w dłuższej perspektywie nie jest największy zysk, a optymalne korzyści. Młodzi europejscy rolnicy powinni dostarczać poszukiwane towary i usługi znajdujące się w całym spektrum ich zawodu czyli rolnictwie, dzięki korzystaniu ze szkoleń, uczeniu się przez całe życie i wykształceniu w sobie wizjonerskiego sposobu myślenia.

Bibliografia

Bruckmeier, K. i Engwall, Y. (2005): Evaluation of policies with respect to multifunctionality of agriculture: Observation tools and support for policy formulation and evaluation, Country Report Sweden. [Ocena polityk w odniesieniu do wielofunkcyjności rolnictwa: Narzędzia obserwacyjne oraz wsparcie dla tworzenia polityki i oceny, Raport o kraju – Szwecja]

Cairol, D., Perret, E. i Turpin, N. (2006): Results of the Multiagri project concerning indicators of multifunctionality and their relevance for SEAMLESS-IF; CEMAGREF [Wyniki projektu Multiagri dotyczące wskaźników wielofunkcyjności i ich odniesienia do SEAMLESS-IF; CEMAGREF]; Raport nr: 11 maja 2006, Nr ref: PD2.3.1, nr ISBN.: 90-8585-040-1.

De Vries, B. (2000): Multifunctional agriculture in the international context: A review, The Land Stewardship Project. [Rolnictwo wielofunkcyjne w kontekście międzynarodowym: Recenzja, projekt The Land Stewardship]

Parlament Europejski (2008): Sprawozdanie z sesji "Report on the future for young farmers under the ongoing reform of the CAP" [„Raport na temat przyszłości dla młodych rolników w świetle trwającej reformy WPR”], Komisja Rolnictwa i Rozwoju Wsi, sprawozdawca: Donato Tommaso Veraldi, A6-0182/2008.

FAO (1999). Konferencja "The multifunctional Character of Agriculture and Land" ["Wielofunkcyjna natura rolnictwa i ziemi"], Maastricht, Holandia, 12/17 września 1999.

FAO (1999). Wyniki konferencji na temat wielofunkcyjnej natury rolnictwa i ziemi, Maastricht, Holandia, wrzesień 1999, <http://www.fao.org/docrep/meeting/X3577E.htm>.

Francès i Tudel (2006): Multifunctionality as a key concept for sustainable scenarios: Top-Mard Approach [Wielofunkcyjność jako kluczowa koncepcja dla scenariuszy zrównoważonego rolnictwa. Metoda Top-Mard], Uniwersytet Autonomiczny w Barcelonie

Gorman, M., Mannion, J., Kinsella, J. i P. Bogue (2001): Connecting environmental management and farm household livelihoods: The Rural Environment Protection Scheme in Ireland [Łączenie zarządzania środowiskowego i źródeł utrzymania rolnych gospodarstw domowych: Projekt ochrony środowiska obszarów wiejskich w Irlandii], Journal of Environmental Policy and Planning, 3(2), 137–48.

Gottwald, F.-T. (2003): Der Bauer als nachhaltiger Unternehmer? Perspektiven agrarkulturellen Wirtschaftens auf und mit dem Lande, Der Kritische Agrarbericht 2003, Schweisfurth-Stiftung, München.

Hardegg, M. (2005): *Hardegg-Info: Eine Publikation der Gutsverwaltung Hardegg, Gutsverwaltung Hardegg, 2062 Seefeld-Kadolz.*

IISD – International Institute for Sustainable Development (1999): *Raport podsumowujący konferencję FAO/Holandia na temat wielofunkcyjnej natury rolnictwa i ziemi, 12-17 września 1999, Sustainable Developments tom 32, nr 5-20.*

Johnson, R., Hanrahan, C. i Schnepf, R. (2009): *Porównanie programu wsparcia Stanów Zjednoczonych i UE dla surowców rolnych i ochrony zasobów środowiska naturalnego, Congressional Research Service, 7-5700, www.crs.gov, R40539.*

Knickel, K. (2003): *Multifunctionality in European agriculture: Opportunities for income and employment in rural areas. [Wielofunkcyjność w rolnictwie europejskim: Możliwości uzyskania dochodu i zatrudnienia na terenach wiejskich] Prezentacja przedstawiona podczas 13 dorocznego spotkania Słoweńskiego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa oraz Austriackiego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa: "EU-Enlargement – Chances and Risks for the Rural Area" 18-20 września 2003, Ljubljana / Domzale*

Knickel, K. i Kröger, M. (2008): *Evaluation of policies in terms of the multifunctionality of agriculture and rural space: More integrative conceptual and analytical frameworks needed [Ocena polityk pod względem wielofunkcyjności rolnictwa i przestrzeni wiejskiej: Potrzeba większej ilości konceptualnych i analitycznych programów ramowych], Int. J. Agricultural Resources, Governance and Ecology, tom 7, nr. 4/5, 2008 399 Prawa autorskie © Interscience Enterprises Ltd.*

Knickel, K., Renting, H., van der Ploeg, J.D. (2004): *Multifunctionality in European agriculture [Wielofunkcyjność w rolnictwie europejskim]: w: Brouwer, F. (red.) Sustaining Agriculture and the Rural Economy [Zrównoważony rozwój rolnictwa i gospodarki obszarów wiejskich]. Seria Advances in Ecological Economics, Cheltenham / Northampton: Edward Elgar, str. 81-103*

Kutsch T., Nolten R., Piechaczek J. (2009); *Vereinbarkeit der Ziel-, Indikatoren- und Handlungssysteme von Landwirten mit landwirtschaftsbezogenen gesellschaftlichen Rollenerwartungen; in Schriftenreihe DER RENTENBANK Band 24; Neue Potenziale für die Landwirtschaft – Herausforderungen für die Agrarpolitik; Frankfurt am Main; str. 122-146*

Uczenie się przez całe życie: program Leonardo da Vinci (2008): Wersja z roku 2008; Transfer innowacji.

Müller, F. (2007): *Multifunctionality under challenge? Agro-political paradigm shifts in an enlarged EU [Wyzwania wielofunkcyjności? Paradygmat rolniczo-polityczny zmienia się w powiększonej UE], Uniwersytet w Hamburgu, Centrum Badawcze Biotechnologii, Społeczeństwa i Środowiska, Niemcy.*

Projekt MultAgri (2005) Podsumowanie głównych wyników: Capitalisation of research results on the multifunctionality of agriculture and rural areas, Multifunctionality of agriculture and rural areas: From trade negotiations to contributing to sustainable development. New challenges for research [Kapitalizacja wyników badań na temat wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich, Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich: Nowe wyzwania w badaniach]

OECD, (2001): *Multifunctionality. Towards an Analytical Framework. [Wielofunkcyjność. W stronę analitycznego programu ramowego] Paryż. Traktaty rzymskie (1957).*

van der Ploeg, J.D., Long, A., Banks, J. (2002): Living Countrysides. Rural Development Processes in Europe: The State of the Art. [Żyjące wsie. Proces rozwoju terenów wiejskich w Europie. Stan wiedzy]. Doetinchem, Elsevier.

Informacje kontaktowe do autorów

Johannes Dreer, Dipl.-Volksw., Dipl.-Kfm. (magister ekonomii i magister w dziedzinie zarządzania). Badacz zagadnień związanych z rolnictwem w IfLS - Instytucie Badań nad Rozwojem Obszarów Wiejskich, Frankfurt, Niemcy. E-mail: dreer@ifls.de

Simone R. Schiller, Dipl. Ing.agr. (magister nauk rolniczych). Starszy badacz i dyrektor oddziału w IfLS - Instytucie Badań nad Rozwojem Obszarów Wiejskich, Frankfurt, Niemcy. E-mail: schiller@ifls.de

Massimo Canalicchio, CIA-Umbria E-mail: massimo.canalicchio@tin.it

Inga Klawitter, CEJA – Europejska Rada Młodych Rolników, Bruksela, Belgia. E-mail: i.klawitter@ceja.be